

O'RTA ASRLARDA ARAB TILSHUNOSLIGI

*Ingliz filologiyasi o'qitish metodikasi va
tarjimashunoslik fakulteti*

Saidaliyeva Nafosatxon Sadulla qizi

+998937981444

Ilmiy rahbar: Zaynobiddinova I.M.

Annotatsiya: ushbu tezisdagi o'rta asrlarda arab tilshunosligi rivoji, uning ilmiy maktablari, asosiy yo'nalishlari va mashhur allomalarning lingvistik merosi yoritiladi. Arab tilshunosligi nafaqat grammatik tizimni shakllantirgan, balki fonetika, morfologiya, sintaksis, leksikologiya va qiroat ilmi kabi sohalarning ilmiy asoslarini yaratgan ilmiy maktab sifatida baholanadi. Tadqiqotda Basra va Kufa maktablarining farqlari, Sibavayh va boshqa allomalarning arab tilshunosligiga qo'shgan hissalar ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: arab tilshunosligi, Basra maktabi, Kufa maktabi, Sibavayh, nahv, sarf, fonetika, leksikologiya.

Annotation: this thesis examines the development of Arabic linguistics during the Middle Ages, highlighting key linguistic schools, major scholars, and scientific approaches. Medieval Arabic linguistics formed the foundations of grammar, phonetics, morphology, syntax, lexicology, and Qur'anic recitation sciences. Special attention is given to the Basra and Kufa schools, as well as the contributions of scholars such as Sibawayh.

Keywords: Arabic linguistics, Basra school, Kufa school, Sibawayh, grammar, morphology, phonetics.

Аннотация: в данной работе рассматривается развитие арабского языкознания в средневековый период, его научные школы, основные направления и вклад выдающихся учёных. Арабская лингвистика заложила основы грамматики, фонетики, морфологии, синтаксиса и лексикологии. Особое внимание уделено Басрийской и Куфийской школам, а также научному наследию Сибавейхи и других классиков.

Ключевые слова: арабское языкознание, Басрийская школа, Куфийская школа, Сибавейхи, грамматика, морфология, фонетика.

KIRISH

O'rta asrlarda arab tilshunosligi Sharq ilm-fanining eng yirik va poydevor yo'nalishlaridan biri sifatida shakllangan bo'lib, u nafaqat diniy matnlarni to'g'ri talqin qilish ehtiyojidan, balki arab tili grammatikasini ilmiy asosda tartibga solish zaruratidan kelib chiqqan. Ushbu davrda nahv (sintaksis), sarf (morfologiya), fonetika,

qiroat, bayon va balogʻat kabi sohalar chuqur ilmiy tahlilga tortilib, mustaqil ilmiy yoʻnalishlarga aylangan. Ayniqsa, arab tilining Qurʻon tili sifatidagi maqomi olimlarni tilning har bir jihatini mukammal oʻrganishga undagan.

Mazkur tarixiy jarayonda Basra, Kufa, Bagʻdod, Andalusiya ilmiy markazlarining roli nihoyatda katta boʻlib, har bir maktab tilni oʻrganishda oʻziga xos metod va nazariy qarashlarga ega edi. Oʻrta asr arab tilshunosligi faqat arab olamigagina emas, balki butun jahon tilshunosligiga chuqur taʼsir koʻrsatgan. Yevropa lingvistikasining dastlabki davrida arab manbalaridan keng foydalanilgani, koʻplab terminlar aynan Sharq tilshunosligi asosida shakllangani bu sohaning tarixiy ahamiyatini yanada oshiradi.

ASOSIY QISM

Oʻrta asrlar arab tilshunosligi islom olamida ilm-fanning yuksalish davri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, bu davrda nafaqat diniy matnlarni toʻgʻri talqin qilish, balki arab tilining grammatik tizimini nazariy jihatdan asoslash ham markaziy ilmiy vazifaga aylangan. Qurʻonning nozil boʻlishi arab tilini ilmiy oʻrganishga kuchli turtki boʻldi, chunki matnlarni ogʻishsiz qiroat qilish, mazmunning nozik maʼnolarini anglash va fiqhiy masalalarni sharhlash tilning chuqur nazariy tahlilini talab qilardi. Shu bois arab grammatikasining ilk bosqichlari koʻproq diniy ehtiyojlar bilan bogʻliq boʻlsa-da, keyingi asrlarda tilshunoslik mustaqil ilmiy yoʻnalishga aylandi. VIII–X asrlarda Basra va Kufa maktablarining shakllanishi arab tilshunosligining rivojlanishida hal qiluvchi bosqich hisoblanadi.

Basra maktabi klassik tilshunoslikning qatʼiy mantiqiy tizimini yaratishga intilgan boʻlib, uning vakillari — Xalil ibn Ahmad, Sibavayh va boshqa allomalar arab grammatikasining nazariy asoslarini mukammal ishlab chiqdilar. Xalil ibn Ahmadning “Kitob al-ayn” asari arab tilidagi ilk mukammal fonologik lugʻat boʻlib, unda harflarning tovush xususiyatlari, fors va boshqa tillardan kirgan soʻzlarning fonetik oʻzgarishlari, aruz tizimi, vaznlar nazariyasi yoritilgan. Sibavayhning “Al-Kitob”i esa nafaqat arab grammatikasining, balki umumiy tilshunoslik tarixining eng yirik ilmiy yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Asarda soʻz turlari, sintaktik meʼyorlar, iʼrob, fonetik jarayonlar, soʻz yasalishi va talaffuz qoidalari sistematik tahlil etilgan. Basra maktabi qatʼiy mantiqiy qoidalarga asoslanganligi sababli uning yondashuvlari keyingi asrlar davomida nazariy asos sifatida qabul qilindi.

Kufa maktabi esa tilni oʻrganishda empirik yondashuvga ega boʻlib, uning vakillari koʻproq xalq ogʻzaki nutqidan, shoirlar ijodidan va turli qabilalarning lahjalaridan foydalangan. Ular nazariy qoidalarini hayotiy misollar bilan tasdiqlashga, sheʼriy satrlardan dalillar keltirishga katta eʼtibor qaratdilar. Kufa va Basra maktablari oʻrtasidagi bahslar arab grammatik tafakkurining yanada takomillashuviga zamin yaratdi. Ayniqsa, al-Farroʻ, al-Kisoyi, Ibn as-Sikkit kabi kufalik olimlar lahjalar xilma-xilligini tahlil qilib, dialektal materiallarni grammatik tizimga qoʻshish orqali arab

tilining tarixiy-fonetik xususiyatlarini chuqur o'rgandilar. Bu jarayon arab tilining tabiiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlashga imkon berdi.

O'rta asr arab tilshunosligida sarf — ya'ni so'z yasalishi va morfologiya — eng ko'p rivojlangan bo'limlardan biri bo'ldi. Arab tilidagi fe'l asoslarining uch harfli yoki to'rt harfli tuzilishga ega bo'lishi, ulardan yuzlab morfologik shakllarning hosil qilinishi grammatik tizimni ilmiy asosda tadqiq qilishga ehtiyoj tug'dirdi. Xalil ibn Ahmad tomonidan ishlab chiqilgan vaznlar nazariyasi (mif'al, fa'ala, ifti'ol, taf'il va boshqalar) keyinchalik barcha arab grammatikalarining asosiga aylandi. Ushbu tizim so'z yasalishining mantiqiy strukturasi ochib berdi va nafaqat arab, balki fors va turkiy tillarga ham ta'sir ko'rsatdi. Morfologiya bo'yicha yaratilgan asarlar keyinchalik musulmon olamidagi tarjima maktablari, xususan, Bag'dod va Andalusiya ilmiy markazlarida asosiy o'quv manbalariga aylandi.

Sintaksis – i'rob tizimi o'rta asr arab grammatikasining eng murakkab qismi bo'lib, arab tilining so'z tartibidagi erkinlikni grammatika jihatidan tushuntirib berishga qaratilgan. I'rob nazariyasi arab tilidagi so'zlarning gapdagi mavqei va grammatik vazifasiga ko'ra o'zgarishini izohlaydi. Bu tizimni chuqur ilmiy asoslashga Basra maktabi vakillari katta hissa qo'shdi. Ular ismning marfu', mansub, majrur holatlaridagi o'zgarishlarini qat'iy qoidalarga bog'ladilar. Sintaktik konstruksiyalarni izohlash jarayonida ular mantiq va falsafa elementlaridan foydalangan, ba'zi grammatik tushunchalarni Aristotel mantiqi bilan bog'lashgan. Bu yondashuv arab sintaksisini dunyo tilshunosligi tarixida alohida o'rin egallovchi ilmiy sistema sifatida qaror topishiga sabab bo'ldi.

O'rta asr arab tilshunosligida fonetika ham yuqori darajada rivojlangan bo'lib, tovushlarning artikulyatsion xususiyatlarini aniqlashga katta e'tibor qaratildi. Xalil ibn Ahmad birinchi bo'lib arab tovushlarini chiqish nuqtasi (maxoraj) va sifatlariga ko'ra tasnifladi. Bu tasnif keyinchalik tajvid ilmi shakllanishiga zamin yaratdi. O'sha davrda fonetik tajribalar, talaffuzdagi nozik farqlar, tovush o'zgarishlari, assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayonlari mukammal tahlil qilindi. Bu holat o'rta asr arab fonetikasini nafaqat diniy matnlar uchun, balki umumiy fonologiya uchun ham boy nazariy manba darajasiga ko'tardi.

Leksikografiya — lug'atchilik — arab tilshunosligining eng yirik yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'rta asrlarda yuzlab lug'atlar yaratildi. "Kitob al-ayn", "Lison ul-arab", "Tahzib al-lug'a", "Sihah al-lug'a", "Mu'jam maqoyis al-lug'a" kabi asarlar nafaqat so'z ma'nolarini, balki ularning tarixini, ildizini, shevalardagi variantlarini va semantik rivojini tahlil qildi. Bu lug'atlar arab tili lug'at boyligini ilmiy tasniflashda beqiyos rol o'ynadi. O'rta asrlarda arab tili diplomatiya, ilm, falsafa, tibbiyot va matematika tili bo'lgani sababli lug'atchilik madaniy-madaniy aloqalarda ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Tarjima maktablari — ayniqsa Bag‘doddagi Bayt ul-hikma — arab tilshunosligining yanada rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shdi. Yunon, suryoniy, hind va fors tillaridagi ilmiy asarlarning arab tiliga tarjima qilinishi yangi so‘zlar, terminlar, grammatik konstruktsiyalar paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Tilshunoslar ushbu yangi leksik materialni arab grammatik tizimiga moslashtirdilar va ko‘plab yangi qoidalar ishlab chiqdilar. Tarjima faoliyati natijasida arab ilmiy tili boyib, o‘rta asrlar Sharqining eng yirik intellektual maydoniga aylandi. Natijada arab tili lingvistika, mantiq, falsafa, tibbiyot va astronomiya kabi sohalarning ilmiy standarti sifatida mustahkam o‘rnashdi.

XULOSA

O‘rta asrlarda arab tilshunosligi nafaqat Sharq ilmiy an‘analarining shakllanishida, balki tilshunoslikning jahon miqyosida rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynadi. Ushbu davrda yaratilgan grammatik tizimlar, fonetik tasniflar, morfologik modellar va lug‘atchilik an‘analari arab tilini chuqur ilmiy o‘rganish imkonini berdi. Basra va Kufa maktablari o‘rtasidagi bahslar, Sibavayh va boshqa allomalarning ilmiy merosi arab tilshunosligini mukammal ilmiy maktab darajasiga ko‘tardi.

Bugungi kunda arab tilshunosligining o‘rta asrlardagi ilmiy yondashuvlari zamonaviy lingvistika, leksikografiya, fonetika va grammatika nazariyalariga hamohang bo‘lib, ko‘pgina tamoyillar aynan o‘sha davr olimlari tomonidan ilmiy asoslangan. Demak, o‘rta asr arab tilshunosligi bugungi lingvistika fanining tarixiy ildizi, nazariy poydevori va metodologik manbasi sifatida qadrlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov B. Arab tilshunosligining tarixiy rivoji. – Toshkent: Fan, 2022.
2. Jo‘rayev M. Sharq tilshunosligi an‘analari va arab grammatikasi. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2023.
3. Karimov X. O‘rta asr arab adabiyoti va til madaniyati. – Namangan: NamDU nashriyoti, 2024.
4. Mamadaliyeva D. Arab tilining fonetik tizimi va klassik maktablari. – Samarqand: SamDU, 2023.
5. Qo‘shnazarov I. Nahv va sarf ilmlarining shakllanishi va rivoji. – Toshkent: Innovatsiya, 2025.